

بررسی فقهی - حقوقی امکان اجرای حد در سرقت رایانه‌ای

محمدرسول آهنگران^۱، سیدمحسن رضوی اصل^۲

(تاریخ دریافت مقاله: ۹۸/۷/۱۰ - تاریخ پذیرش مقاله: ۹۹/۲/۲)

چکیده

سرقت رایانه‌ای جرمی است که از طریق رایانه انجام می‌شود و تنوع و پیچیدگی نحوه ارتکاب آن موجب شده تا این سؤال مطرح شود که اگر تمامی شرایط سرقت مستوجب حد در یک سرقت رایانه‌ای وجود داشته باشد، آیا می‌توان حد سرقت را بر سارق رایانه‌ای نیز همچون سارقان فضای فیزیکی جاری نمود؟ در صورتی که در قانون جرایم رایانه‌ای ایران تنها ماده ۱۲ به مسئله سرقت رایانه‌ای پرداخته است و این در حالی است که علاوه بر آن که مجازات‌های تعیین شده در این ماده از بازدارندگی لازم برخوردار نمی‌باشند، در مورد مسئله حد سرقت نیز سکوت شده است. اما بررسی‌های انجام شده در این مقاله نشان می‌دهد که این مجازات در این گونه سرقت‌ها قابل اجرا می‌باشد زیرا عناصر مادی، قانونی و معنوی تشکیل‌دهنده جرم سرقت در این گونه سرقت‌ها نیز موجود بوده و در نتیجه ماهیت سرقت‌های رایانه‌ای متفاوت با سرقت‌های سنتی نمی‌باشد و تنها تفاوت در محیط ارتکاب جرم، موجب تمایز این دو نوع سرقت شده است. لذا در این تحقیق که به شیوه کتابخانه‌ای و با بررسی منابع موجود انجام شده است چنین نتیجه به دست آمد که اگر تمامی شرایط اجرای حد محقق شود، می‌توان نسبت به مرتکب جرم سرقت رایانه‌ای نیز حد سرقت را جاری نمود.

واژگان کلیدی: جرایم رایانه‌ای، حد، سرقت رایانه‌ای، قطع ید، قوانین موضوعه.

۱. استاد فقه و مبانی حقوق اسلامی پردیس فارابی، دانشگاه تهران (نویسنده مسئول)،

Email: ahangaran@ut.ac.ir

۲. دانش‌آموخته دکتری فقه و مبانی حقوق اسلامی، مدرس مؤسسه آموزش عالی طلوع مهر قم،

Email: Mohsen.razavy@gmail.com

۱. مقدمه

جرم سرقت همانند دیگر جرایم با تغییر و پیشرفت جوامع بشری، تحول یافته و از صورت ابتدایی و ساده خود به صورت بسیار پیچیده و متنوع درآمده است. پیدایش رایانه و گسترش روزافزون استفاده از آن، صورت‌های دیگری از این جرم را فراهم آورده است که علاوه بر تخصص و مهارت، از ظرافت خاصی نیز برخوردار می‌باشند. عدم محدودیت فیزیکی در کنار گسترش نقش رایانه‌ها و اینترنت به عنوان جزء لاینفک فعالیت‌های روزانه شرکت‌ها و بنگاه‌های تجاری، سبب می‌شود که با وقوع برخی جرایم رایانه‌ای و اینترنتی، حتی شرکت‌های بزرگ به ورطه نابودی و ورشکستگی سقوط کنند [۲، ص ۱۷] اما ابداع روز افزون روش‌های نوین ارتکاب جرم در فضای مجازی، در عمل بر کارآیی قوانین مرتبط با آن تأثیر منفی داشته و توان ایجاد تناسب لازم میان جرم و مجازات را کاهش داده است. پاسخ‌گویی به این پرسش که آیا مجازات‌های در نظر گرفته شده برای سرقت در شرع مقدس، از جمله قطع ید، در سرقت‌های رایانه‌ای نیز جاری می‌شود یا خیر؟ و آیا شرایط ذکر شده برای اجرای حد سرقت قابل تطبیق بر سرقت‌های رایانه‌ای می‌باشد یا خیر؟ لزوم بررسی دقیق سرقت رایانه‌ای را از منظر قوانین اسلامی و حقوق موضوعه نشان می‌دهد.

۲. پیشینه تحقیق

کتاب محشای قانون جرایم رایانه‌ای نوشته محمدرضا الهی‌منش و ابوالفضل سدره نشین، مروری است بر مجموعه قوانین مربوط به جرایم رایانه‌ای و آخرین اصلاحات و الحاقات مربوط به این قوانین است و قانون مجازات اسلامی در این قبیل از جرایم تبیین گردیده است و مجازات‌های در نظر گرفته شده در قوانین برای این قبیل از جرایم را منعکس کرده است و کتاب بررسی فقهی حقوقی جرایم رایانه‌ای نوشته حسینعلی بای و بابک پور قهرمانی تحقیقی فقهی و حقوقی در مورد ماهیت «جرایم رایانه‌ای» و ویژگی‌های آن و کیفیت رسیدگی به این جرایم است که تلاش شده پس از ارایه مصادیق هر یک از جرایم رایانه‌ای به تبیین و تحلیل فقهی و حقوقی آن‌ها نیز پرداخته شود. همچنین پایان‌نامه مریم بنی‌هاشمی با عنوان بررسی فقهی جرایم رایانه‌ای، به بررسی جرایم رایانه‌ای از منظر فقه اسلامی پرداخته و نسبت به تحقیق حاضر از جهت موضوع، عام بوده و از نظر جهات مورد بررسی خاص می‌باشد، زیرا فقط موضوع را از دیدگاه فقه

اسلامی بررسی می‌کند و پایان‌نامه حمید فاضلی با عنوان بررسی احکام سرقت رایانه‌ای در نظام کیفری ایران به بررسی جرم سرقت رایانه‌ای در حقوق داخلی ایران پرداخته و ارکان سرقت رایانه‌ای را با سرقت سنتی مقایسه کرده و در نهایت حکم به ناکارآمدی قوانین موجود نموده است و رابطه میان سرقت رایانه‌ای با سرقت اینترنتی، عموم و خصوص می‌باشد. علاوه بر موارد مذکور، در مقاله سرقت‌های اینترنتی: حدّی یا تعزیری؟ نوشته علی اکبر ایزدی فرد و علی پیردهی حاجی کلا، ماهیت سرقت اینترنتی تبیین شده تا پاسخی برای سؤال مطرح شده در مورد امکان یا عدم امکان اجرای حدّ سرقت در سرقت‌های اینترنتی بیابد و در نهایت، نظر نویسندگان این مقاله، تعزیری دانستن سرقت اینترنتی، آن هم فقط به دلیل عدم تحقق یکی از شرایط سرقت، یعنی اخذ فیزیکی، و نیز ارائه شیوه‌های نو و جدید در تعزیر کاربر سارق است. در مقاله سرقت‌های اینترنتی: عدالت در حدّ است یا تعزیر؟ نوشته روح‌الله موسوی و حبیب قربانی، هدف نویسندگان از نگارش این مقاله بررسی جرم سرقت اینترنتی و بالاخص مسئله هک و مجازات هکرها است و بنا به استدلال‌های ارائه شده در خلال تحقیق نتیجه می‌گیرد که سرقت‌های اینترنتی موازی و همانند با سرقت‌های فیزیکی، از مجازاتی غیر از حدّ برخوردار نخواهند بود و اجرای حدّ شرعی سرقت در این گونه سرقت‌ها همانند سرقت در عالم خارج و فیزیکی می‌باشد.

۳. نوآوری تحقیق

اما آن‌چه این تحقیق را از سایر تحقیقات انجام شده متمایز می‌کند آن است که در این تحقیق، بر خلاف سایر آثار مشابه، سرقت رایانه‌ای به صورت مشخص و خاص مورد بررسی قرار گرفته شده است و سعی بر آن شده تا مسئله امکان اجرای حدّ سرقت در سرقت رایانه‌ای و همچنین تبیین مفهوم حرز و هتک آن در فضای رایانه‌ای از دو دیدگاه فقه و حقوق موضوعه ایران مورد بررسی قرار بگیرد و در نهایت حکم به امکان اجرای حدّ در این گونه سرقت‌ها، البته اگر تمامی شرایط اجرای حدّ فراهم باشد، می‌نماید و نیز بیان نظرات فقهای معاصر در این خصوص و بررسی آن از نقاط قوت و جنبه‌های نوآوری در این تحقیق می‌باشد.

۴. تحلیلی بر ارکان و عناصر سرقت رایانه‌ای

با دقت در یک سرقت رایانه‌ای مشاهده می‌شود که در سرقت از یک سیستم یا شبکه

رایانه‌ای سه رکن اصلی سرقت یعنی سارق، مال مسروقه و فرد مورد سرقت موجود می‌باشند. علاوه بر آن، عناصر تشکیل دهنده جرم نیز در سرقت‌های رایانه‌ای محقق می‌باشند که عبارتند از:

۱-۴. عنصر قانونی

برخلاف سرقت سنتی که چندین ماده به جرم‌انگاری حالات مختلف وقوع آن اختصاص یافته است، عنصر قانونی جرم سرقت رایانه‌ای در حقوق موضوعه ایران، فقط ماده ۱۲ قانون جرایم رایانه‌ای می‌باشد و از آن جا که سرقت اینترنتی نیز یکی از اقسام سرقت رایانه‌ای بوده و رابطه میان این دو عموم و خصوص می‌باشد، می‌توان احکام مندرج در ماده ۱۲ مذکور را در مورد سرقت اینترنتی نیز به اجرا درآورد. هر چند که با ارزش بالای اطلاعاتی که در برخی از سرقت‌های رایانه‌ای و اینترنتی به سرقت می‌رود، شاید بتوان گفت که مجازات‌های نقدی مندرج در این قانون، از بازدارندگی و تناسب لازم میان جرم و مجازات برخوردار نمی‌باشند.

۲-۴. عنصر مادی

عنصر مادی جرم سرقت رایانه‌ای، داده‌ها و اطلاعاتی است که باید متعلق به دیگری بوده و به صورت غیر مجاز مورد استفاده و بهره‌برداری قرار گرفته باشد. بنابراین عنصر مادی سرقت‌های رایانه‌ای می‌تواند هنگام ورود، تغییر و جابه‌جایی و حتی خروج داده‌ها و برنامه‌ها تحقق یابد و سارق به طور غیرمجاز و بدون اطلاع و اجازه صاحبان داده‌ها، اعم از داده‌ها و اطلاعات بانکی، خانوادگی، شغلی و ...، از آن‌ها نسخه‌برداری کرده و یا به سیستم خود انتقال دهد. [۶، ص ۸۷]

۳-۴. عنصر معنوی یا روانی

عنصر معنوی یا روانی جرم سرقت رایانه‌ای، نیت و اراده سارق در برداشتن داده‌ها و اطلاعات دیگران می‌باشد. قصد و نیت ربایش و بهره‌برداری از اموال و امکانات دیگران بدون رضایت و اجازه آن‌ها، هدفی است مشترک میان سارقان سنتی و رایانه‌ای و تنها تفاوت میان این دو در نوع اموالی است که به سرقت می‌برند. در واقع مرتکب سرقت رایانه‌ای باید آگاه باشد که داده‌ها از آن دیگری بوده و عمد در رفتار داشته باشد که این

خود می‌تواند به دو صورت عمد در نسخه‌برداری و یا عمد در انتقال داده‌ها باشد. بنابراین فردی که به یک سیستم یا شبکه رایانه‌ای ورود می‌کند و از روی حس کنجکاوی و یا به جهت آموختن و تسلط بر فن‌آوری‌های الکترونیکی، بدون سوءنیت و بدون قصد سرقت مال دیگری، از یک سیستم یا شبکه رایانه‌ای داده‌هایی را به سیستم مورد نظر خود انتقال داده و در تمامی این مراحل قصدش این باشد که مجدداً آن‌ها را به سیستم اصلی استرداد نماید، عمل وی فاقد عنصر معنوی یا روانی بوده و در صورت احراز این موضوع، جرم سرقت محقق نمی‌شود. بنابراین با دقت در وجوه تشابه میان دو جرم سرقت سنتی و رایانه‌ای و توجه به این نکته که تنها تفاوت در فیزیکی بودن ربایش مال در سرقت سنتی و ارتکاب غیرفیزیکی آن‌ها در سرقت رایانه‌ای است، می‌توان چنین نتیجه گرفت که از لحاظ ماهیت، این دو نوع سرقت تفاوتی با یکدیگر نداشته و می‌توان ارکان و عناصر تشکیل دهنده سرقت سنتی را در سرقت‌های رایانه‌ای نیز احراز نمود.

۵. تحلیل و تطبیق شرایط حد سرقت بر سرقت‌های رایانه‌ای

با وجود ارکان و عناصر مشترک میان جرم سرقت رایانه‌ای و سرقت در محیط فیزیکی و با توجه به این که تفاوت ماهوی میان این دو نوع سرقت وجود نداشته و تفاوت شکلی موجود نیز نمی‌تواند تغییری در ماهیت مشترک آن‌ها بوجود آورد و با عنایت به سایر مطالبی که پیش از این بیان شد، می‌توان به بررسی امکان تطبیق شرایطی که در فقه و حقوق موضوعه برای سرقت مستوجب حد وجود دارد بر سرقت‌های رایانه‌ای پرداخت. برخی از این شرایط مربوط به شرایط عمومی مسئولیت کیفری برای هر جرمی هستند که شامل بلوغ، عقل، قصد بودن، مضطر نبودن و مکره نبودن می‌باشند. برخی دیگر از این شرایط مختص سرقت هستند که وجود تمامی این شرایط برای اجرای حد سرقت ضروری بوده و در یک سرقت، اجرای حد به وجود همه این شرایط بستگی داشته و با فقدان تمام یا برخی از این شرایط، عمل ربودن مال دیگری، مشمول عنوان سرقت تعزیری می‌باشد. [۱۸، ج ۲، ص ۲۱۱] لذا با در نظر گرفتن نظرات بیان شده توسط فقها و حقوق‌دانان به بررسی و تطبیق شرایط مختص سرقت بر سرقت‌های رایانه‌ای پرداخته می‌شود.

۵-۱. آگاهی از ربودن مال غیر

یعنی با وجود توهم مالکیت یا حلیت مال مسروقه، دست سارق قطع نمی‌شود. [۱۱،

ج ۱۳، ص ۱۸۹] همچنین اگر تمام مال برداشته شده، مال غیر نباشد و سارق مال مشترک و یا مال خود را، به گمان آن که مال غیر است بدزدد، حدّ سرقت جاری نمی‌گردد زیرا امیرالمؤمنین علی (علیه‌السلام) در مورد مردی که کلاه خودی را از میان غنائم دزدیده بود و عده‌ای بر این عقده بودند که باید دست او را قطع کرد، فرمودند: «من دست کسی را که خودش نیز در آن چه برداشته شریک است، قطع نمی‌کنم.» [۴، ج ۳۰، ص ۹۳۰] بنابراین چنانچه داده‌ها قبل از سرقت، به هر نحو ممکن، به مالکیت کسی درآمده باشد که اقدام به نسخه‌برداری یا انتقال آن‌ها نموده است، عنوان سرقت رایانه‌ای مضموم چنین شخصی نشده و جرم سرقت منتفی می‌باشد، هر چند قانونگذار در قانون جرایم رایانه‌ای در خصوص چنین مواردی، مانند موردی که سرقت داده‌های مشترک به وسیله یکی از شرکاء انجام شده باشد، حکمی را بیان نموده است. [۲۳، ص ۱۰۲] لذا اگر فردی اقدام به نسخه‌برداری و یا انتقال داده‌ها از یک سیستم رایانه‌ای یا وب سایت به صورت غیرمجاز نماید و بر این باور باشد که آن داده‌ها و اطلاعات متعلق به خودش می‌باشند و بر همین اساس برداشت آن‌ها را مجاز بداند، با وجود چنین شبهه‌ای، البته در صورتی که چنین احتمالی در خصوص وی صادق و ممکن باشد، حکم حدّ سرقت در مورد وی جاری نخواهد شد.

۲-۵. علم به حرمت ربودن مال غیر

در این شرط جهل به حکم مدّ نظر می‌باشد، یعنی اگر سارق نداند که عمل سرقت حرام است، به دلیل جهل به حکم حرمت سرقت و به دلیل وجود شبهه، مستوجب جاری شدن حدّ نمی‌باشد و تنها او را تعزیر می‌کنند. صاحب جواهر(ره) شروط پنجم و ششم را از مصادیق وجود شبهه دانسته و آن را شرط نبودن شبهه نامیده است و بر این عقیده است که شرط پنجم از مصادیق شبهه موضوعی و شرط ششم از مصادیق شبهه حکمی می‌باشد. [۲۶، ج ۲، ص ۲۷۸] از ابی‌عبیده الحذاء روایت شده است که امام باقر(علیه‌السلام) فرمودند: اگر فرد غیرعربی را که به اسلام به طور کلی اقرار نموده است ولی چیزی از تفسیر قرآن نمی‌داند (این مطلب کنایه از تازه مسلمانی است که هنوز احکام اسلام را به درستی فرا نگرفته است) به جرم زنا یا سرقت و یا شرب خمر دستگیر نمودید، به دلیل جهل وی، بر او حدّ جاری نمی‌شود، مگر آن که دلیلی بر آگاهی وی بر احکام ارائه شود. [۲۰، ج ۷، ص ۱۵۹] ضمن آن که حدیث نبوی رفع تسعه خصال نیز

بر عدم مؤاخذه فرد ناآگاه دلالت دارد چون رسول اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله) در این حدیث فرمودند: «رُفِعَ عَن أُمَّتِي تَسْعَهُ: ... و ما لا يعلمون ...؛ یعنی آن چه که نمی‌دانند.» [۲۲، ج ۵، ص ۳۰۳؛ ۲۰، ج ۲، ص ۱۲؛ ۲۵۴، ص ۴۱۷] لذا اگر فردی نداند که برداشت داده‌ها و اطلاعات دیگری از یک سیستم رایانه‌ای حرام بوده و مصداق سرقت است، در صورتی که این عدم آگاهی در مورد وی ممکن و معقول باشد، به علت شبهه حکمی‌ای که عارض می‌گردد، نمی‌توان حدّ سرقت را بر وی جاری ساخت، بالاخص با توجه به تفاوت شکلی موجود میان سیستم‌ها و شبکه‌های رایانه‌ای و محیط فیزیکی که امکان بروز این گونه توهّم و شبهه را در خصوص افراد کم‌تجربه بیشتر می‌کند.

۳-۵. قرار داشتن مال در حرز متناسب با آن

در خبر معتبر سکونی از امام صادق (علیه‌السلام) آمده است که امام به نقل از امیرالمؤمنین (علیه‌السلام) فرمود: «لا يقطعُ إِلَّا مَنْ نَقَبَ بَيْتاً أَوْ كَسَرَ قُفْلًا...؛ دست سارق قطع نمی‌شود، مگر اینکه به خانه‌ای نقب زند یا قفلی را بشکند...» [۱۵، ج ۴، ص ۲۴۳] در این روایت نقب به معنی سوراخ کردن و کسر به معنای شکستن است. با توجه به معنای این روایت، برخی فقها معتقدند که هتک حرز وقتی صادق است که برای بیرون آوردن مال از حرز، قفلی شکسته شود یا نقبی زده شود و هتک حرز به نحو غیرفیزیکی موجب قطع ید نمی‌شود. اما دقت فقهی در این روایت نشان می‌دهد که قفل یا نقب خصوصیتی نداشته و نمی‌توان از آن استفاده حصر کرد. از این رو هتک حرز منحصر در نقب زدن و شکستن قفل نیست [۱۸، ج ۲، ص ۲۸۹] و از «الا» انحصار قطع ید به سرقت از حرز فهمیده می‌شود.

۱-۳-۵. تحلیل مفهوم حرز

در کتاب «مصباح‌المنیر» حرز «المكانُ الَّذِي يَحْفَظُ فِيهِ؛ یعنی جایی که در آن چیزی حفظ می‌شود» تعریف شده است. [۱۹، ج ۲، ص ۱۲۹] در کتاب «مجمع‌البحرین» از آن با عنوان «موضع‌الحصین؛ یعنی جایگاه استوار» نام برده شده است. [۱۳، ج ۴، ص ۱۵] در فرهنگ فارسی حرز به معنای «جای استوار، پناهگاه، بهره، حظ و نصیب» آمده است. [۲۴، ج ۱، ص ۱۳۴۷] شهید ثانی (ره) حرز را این‌گونه تعریف کرده است: «حرز چیزی است که با بستن، قفل کردن یا دفن کردن در مکانی آباد، از تصرف دیگران محفوظ

است؛ یا بنا بر قولی دیگر، آن چیزی است که با دیدن مراقبت می‌شود.» [۱۱، ج ۱۳، ص ۲۰۴] البته برخی از فقها سعی کرده‌اند تعریف جامع و مانعی برای حرز ارائه دهند. از آن جمله شیخ طوسی (ره) در کتاب «النهاییه فی مجرد الفقه و الفتاوی» فرموده‌اند: «و الحرز هو کلّ موضع لم یکن لغير المتصرف فيه الدخول اليه الا بأذنه، أو یكون مقفلاً علیه او مدفوناً...؛ یعنی حرز آنجایی است که غیر مالک، بدون اذن حق وارد شدن به آنجا را ندارد و یا از وی قفل شده یا مدفون شده...» [۱۶، ص ۴۱۷] همچنین ایشان در کتاب‌های «المبسوط» و «تبیان» و ابن زهره در «غنیه» و فاضل مقداد در «کنز العرفان» این تعریف را به فقهای امامیه نسبت داده‌اند. [۲۶، ج ۲، ص ۳۴۲] با بررسی آثار علمای متقدم و متأخر مشاهده می‌شود که بنا بر نظر اکثریت فقها، از آنجایی که حقیقت شرعیه در خصوص حرز وجود ندارد، برای تشخیص حرز متناسب برای هر مال باید به عرف جاری در جامعه رجوع کرد [۱۷، ج ۳، ص ۵۶۰] و تعاریف متعددی که برای حرز توسط فقها ارائه شده است نیز به همین دلیل است. البته لازم به ذکر است که نظر عرف، زمانی مستند اعتبار حرز بودن چیزی می‌باشد که در هر مورد، فقیه نظر عرف مبنی بر حرز بودن چیزی را با ادله موجود مطابقت داده و در صورتی که عرف جاری در جامعه با ادله اعتبار حرز قابل تطبیق بوده و مورد مطرح شده، حرز متناسب آن مال تشخیص داده شود، حکم به اعتبار آن چیز به عنوان حرز نماید. بنا بر نظر مشهور فقها عمده ادله و مستندات موجود در مورد اعتبار حرز، یکی روایات وارده از پیامبر اسلام (صلی‌الله علیه‌وآله) و ائمه اطهار (علیهم‌السلام) و دیگری اجماع، اعم از محصل و منقول، می‌باشد. در بررسی حقوق موضوعه داخلی نیز مشاهده می‌شود که حرز در قانون مجازات عمومی مصوب ۱۳۰۴، تعریف نشده بود و فقط در ماده ۲۲۶، طی بند دوم تصریح شده بود که «سرقه در جایی واقع شده باشد که به واسطه درخت، بوته، پرچین یا نرده محرز بوده و سارق حرز را شکسته باشد.» در واقع طبق این بند «درخت، بوته، پرچین و نرده» از مصادیق حرز به شمار آمده است. ماده ۲۱۳ قانون حدود و قصاص مصوب ۱۳۶۲ در بند دهم خود، در تعریف حرز گفته بود: «مال در آن به منظور دور بودن از انظار و دستبرد نگهداری می‌شود.» تبصره ۱ ماده ۱۹۸ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۷۰ نیز در تعریف حرز چنین بیان می‌دارد: «حرز عبارت است از محل نگهداری مال به منظور حفظ از دستبرد.» در قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲، طی ماده ۲۶۹، حرز این‌گونه تعریف شده است: «حرز عبارت از مکان متناسبی است که مال عرفاً در آن از دستبرد

محفوظ می‌ماند.» از دیگر سو، لغت «هک» در دنیای فن‌آوری‌های نوین ارتباطی و اطلاعاتی از چند معنی مختلف برخوردار است که البته این معانی با یکدیگر در ارتباط می‌باشند. رفع سریع و هوشمندانه یک مشکل در یک برنامه رایانه‌ای یا به طور کلی برطرف ساختن سریع یک نقیصه رایانه‌ای از جمله تعاریف و معانی کمتر شنیده شده برای هک است. اما معنای مشهورتر این اصطلاح، ایجاد تغییر و تحول در یک برنامه یا یک وسیله به گونه‌ای است که افراد بتوانند به امکانات و قابلیت‌هایی که به طور عادی در دسترسشان نیست، دسترسی پیدا کنند. به عنوان نمونه برخی هکرها با سرقت اطلاعات شخصی کاربران سرویس‌های بانک‌داری بر خط (آنلاین)، موفق به انتقال مخفیانه وجوهی از حسابی به حساب دیگر می‌شوند. از این روش در شبکه‌های رایانه‌ای و فضای مجازی برای دسترسی مخفیانه به رایانه‌های شخصی و سرقت اطلاعات آن‌ها و حتی سوءاستفاده از دستگاه‌های تحت نفوذ برای حمله به دیگر رایانه‌ها استفاده می‌شود. باید توجه داشت که گستره استفاده از واژه هک منحصر به دنیای رایانه نمی‌باشد و توسط افراد با تخصص‌های گوناگون در زمینه‌هایی از قبیل موسیقی و نقاشی نیز به کار می‌رود که به معنی دگرگونی‌های هوشمندانه و خلاقانه فرد در آن زمینه می‌باشد. اما رایج‌ترین معنی آن، همان عملی است که توسط نفوذگران غیرمجازی انجام می‌شود که در شبکه‌های رایانه‌ای و فضای مجازی اینترنت به گشت و گذار در میان وبسایت‌ها و شبکه‌های رایانه‌ای پرداخته و اقدام به شکستن قفل‌های نرم‌افزاری آن‌ها، بازدید محتویات و گاهی نیز سرقت داده‌ها و اطلاعات سایر کاربران می‌نماید. همان‌طور که گفته شد، در سیستم‌های رایانه‌ای آن چه که دارای ارزش مالی بوده و دارایی صاحب سیستم محسوب می‌شود، اطلاعات و داده‌های رایانه‌ای است که همانند سایر اموالی که دارای ارزش مالی هستند، نیازمند امنیت و حفاظت می‌باشند تا از سرقت و اتلاف آن‌ها جلوگیری شود. با اتصال سیستم‌های رایانه‌ای به شبکه اینترنت و فضای سایبر، امکان دسترسی افراد تبهکار، که معمولاً از کاربران عادی اینترنت مهارت بیشتری در کار با رایانه و استفاده از امکانات فضای سایبر دارند، به اطلاعات نگهداری شده در آن سیستم‌ها فراهم می‌شود و این افراد به حربه‌های گوناگون سعی در به دست آوردن اطلاعات سایرین دارند؛ و این در حالی است که دامنه آسیب‌ها و خسارات ناشی از سرقت‌های رایانه‌ای می‌تواند بسیار وسیع‌تر از سرقت‌های سنتی باشد، زیرا در فضای مبتنی بر شبکه یک سارق می‌تواند با هک نمودن سیستم‌های میلیون‌ها کاربر، حجم

زیادی از اطلاعات و داده‌های ارزشمند آن‌ها را در چند ثانیه به سرقت ببرد. لذا توجه به اهمیت مسئله حفاظت و تأمین امنیت داده‌ها و اطلاعات رایانه‌ای در مقابل حملات نفوذگران، که عمدتاً با هدف سوءاستفاده‌های مالی انجام می‌شوند، یکی از دلایل جرم‌انگاری سرقت‌های رایانه‌ای است زیرا در جوامع امروزی برای داده‌ها و اطلاعات ارزش مالی و اقتصادی قائل می‌باشند، هر چند که از نظر فیزیکی، ملموس و قابل رؤیت نمی‌باشند. [۹، ص ۲۲] در همین راستا، رمزگذاری داده‌ها که منجر به غیرقابل خواندن یا غیرقابل فهم کردن آن‌ها می‌شود، استفاده از نام‌های کاربری ویژه هر کاربر و رمزهای عبور معتبر پیچیده و ترکیبی، تفکیک و استقرار داده‌ها روی رایانه‌های متعدد، بکارگیری روش تصدیق هویت دو مرحله‌ای و ایجاد چندین پایگاه داده، از جمله روش‌هایی هستند که برای ایمنی داده‌ها و اطلاعات کاربران شبکه‌های رایانه‌ای مورد استفاده قرار می‌گیرند و می‌توانند از دستیابی نفوذگران غیرمجاز به داده‌ها و اطلاعات دیگران جلوگیری کنند. همان‌طور که گفته شد، فقها تعیین انواع حرز و مصادیق آن را با توجه به نظر عرف و تطبیق آن بر ادله انجام می‌دهند و در نظر عرف، حرز با توجه به مکان، زمان، نوع مال و اشخاص، متفاوت می‌باشد و در نتیجه انواع هتک حرز نیز بالطبع نوع حرز، متفاوت و مختلف خواهد بود. بنابراین برای تشخیص این که در یک سرقت، هتک حرز صورت گرفته است یا خیر؟ باید فقیه به عرف آن جامعه مراجعه نموده و ببیند که اولاً آیا آن مال از نظر عرف جاری در میان مردم آن جامعه، در حرز متناسب نگهداری می‌شده است یا خیر؟ و ثانیاً آیا نظر عرف قابل تطبیق بر ادله اعتبار حرز می‌باشد؟ همچنین باید توجه نمود که شکستن حرز، حتی در جرایم سنتی، اعم از مادی و معنوی است. هتک حرز مادی مربوط به مواردی است که عمل همراه با عنف باشد، مثل شکستن درب صندوق، و هتک حرز معنوی شامل مواردی است که شکستن حرز بدون استفاده از عنف انجام گیرد، مثل باز کردن با کلید. [۲۱، ص ۳۶۶] در بررسی قانون جرایم رایانه‌ای ایران مشاهده می‌شود که تفکیکی میان سرقتی که همراه با هتک حرز باشد با سرقتی که فاقد چنین شرطی باشد، صورت نگرفته است و قانون‌گذار فقط در قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ طی بندهای «ب»، «پ»، «ت» و «ث» ماده ۲۶۸ و همچنین مواد ۲۶۹ تا ۲۷۳ به بیان مسائل مرتبط با حرز و هتک آن پرداخته است و پس از تعریف حرز و واگذاری تشخیص مصادیق آن به عرف، در ماده ۲۷۱ در خصوص هتک حرز می‌گوید: «هتک حرز عبارت از نقض غیرمجاز حرز است که از طریق تخریب

دیوار یا بالا رفتن از آن یا باز کردن یا شکستن قفل و امثال آن محقق می‌شود.» با بررسی عرف جاری در میان کاربران شبکه‌های رایانه‌ای مشاهده می‌شود که بنا بر نظر عرف جوامع امروزی، قرار دادن داده‌ها و اطلاعات در فضاها و سیستم‌هایی که ورود به آن‌ها مستلزم به کارگیری نام کاربری و رمز عبور بوده و دسترسی به آن‌ها برای همه کاربران مجاز نمی‌باشد، مصداق حرز متناسب برای نگهداری از داده‌ها و اطلاعات است که بسته به میزان ارزش آن‌ها، از سیستم‌های پیچیده‌تر و امن‌تر استفاده می‌گردد و گاهی هزینه‌های بسیاری برای طراحی این گونه فضاها انجام می‌شود و حتی در بعضی موارد فرد یا گروهی را مأمور کنترل امنیت این سیستم‌ها قرار می‌دهند. لذا از آنجایی که در نظر عرف متخصصان و کاربران شبکه‌های رایانه‌ای، حرز متناسب برای نگهداری داده‌ها و اطلاعات، سیستمی با زیرساخت‌های لازم امنیتی به همراه ضریب ایمنی مطلوب است، اگر این نظر عرف را معتبر و منطبق بر ادله بدانیم، برداشت اطلاعات از محل‌هایی که فاقد این شرایط باشند، سرقت مستوجب حدّ محسوب نمی‌شود و اگر در سرقت‌های رایانه‌ای، محل نگهداری داده‌ها در سیستم رایانه‌ای، تناسب لازم را با نوع و ارزش آن داده‌ها نداشته باشد، چنین موردی جزء سرقت‌های مستوجب حدّ نبوده و شرایط اجرای حدّ، کامل نمی‌باشد. لذا جهت سنجش اعتبار نظر عرف متخصصان و کاربران شبکه‌های رایانه‌ای در تعیین مصادیق حرز، نیاز به تطبیق آن بر ادله موجود بوده و برای رسیدن به نتیجه دقیق در این زمینه می‌بایست دو چیز را از هم تفکیک نمود: ۱. زمانی که عرف جاری در جامعه، رایانه را در کنار سایر کارکردهای آن، مانند پردازش سریع و دقیق اطلاعات و ...، محل مناسبی برای نگهداری برخی از داده‌ها و اطلاعات نمی‌داند، حتی اگر آن رایانه از ضریب ایمنی بالایی برخوردار باشد، مانند زمانی که شخصی اطلاعات مهم علمی، امنیتی و یا اقتصادی را در یک سیستم رایانه‌ای یا وب سایت ذخیره می‌نماید که در چنین مواردی اگر این اطلاعات سرقت شوند، هتک حرز معنا پیدا نکرده و در نتیجه امکان اجرای حدّ سرقت نیز وجود ندارد. ۲. زمانی که عرف یک جامعه، رایانه را محل نگهداری هرگونه داده و اطلاعات می‌داند. در این صورت نیز باید دو مورد را از هم تفکیک کرد: اول اطلاعاتی که عرف، صرف وجودش در رایانه را حرز می‌داند و دیگری اطلاعاتی که صرف وجود آن در رایانه، حرز محسوب نمی‌شود، بلکه برای حرز محسوب شدن آن، باید رایانه به سیستم‌های امنیتی مناسب مانند قفل نرم‌افزاری و رمز عبور مجهز باشد. [۳، ص ۳۴۶] سپس می‌بایست فقیه نظرات عرف در هر مورد را با

توجه به ادله موجود در بوته نقد و بررسی قرار داده و در صورت انطباق با ادله حکم به صحت و منجز بودن نظر عرف نماید.

۴-۵. مشارکت سارق در هتک حرز

چنانچه شخصی هیچ شرکتی در عملیات اجرایی هتک حرز نداشته باشد، به حدّ سرقت محکوم نمی‌شود. [۷، ص ۱۲۷] مانند آن که اگر شخصی غیر از سارق، محفظه را باز کرده و سپس سارق، مال را بدون شکستن محفظه از آن خارج نموده باشد، نه دست فردی که محفظه را باز کرده است، قطع می‌شود و نه دست سارق. [۸، ج ۲، ص ۳۶۱] زیرا در معتبره اسحاق بن عمار آمده است: «أَنَّ عَلِيًّا (عليه السلام) كَانَ يَقُولُ لَا قَطْعَ عَلَى السَّارِقِ حَتَّى يَخْرُجَ بِالسَّرْقَةِ مِنَ الْبَيْتِ وَ يَكُونُ فِيهَا مَا يَجِبُ فِيهِ الْقَطْعُ؛ اميرالمؤمنين (عليه السلام) پیوسته می‌فرمود: سارق دستش بریده نمی‌شود تا آن که مال سرقتی را از خانه بیرون آورد و آن مال به اندازه‌ای باشد که دست برای آن بریده می‌شود.» [۱۴، ج ۱۰، ص ۱۰۷] در حدیث دیگری توسط سکونی از امام صادق (عليه السلام) نقل شده است که اميرالمؤمنين (عليه السلام) درباره سارقی که دستگیر شده در حالی که متاع را برداشته ولی هنوز در خانه است و از آن بیرون نیامده است، فرمود: قطع دست بر او نیست، تا آن که متاع را از خانه بیرون آورد.» و در حدیث دیگری از طلحه بن زید نیز آمده است: «عَنْ عَلِيٍّ (عليه السلام) قَالَ لَيْسَ عَلَى السَّارِقِ قَطْعٌ حَتَّى يَخْرُجَ بِالسَّرْقَةِ مِنَ الْبَيْتِ؛ اميرالمؤمنين (عليه السلام) فرمود: بریده شدن دست بر سارق نیست، تا آن که مال سرقتی را از خانه بیرون برد.» [۱۴، ج ۱۰، ص ۱۳۰] این روایات بر این مطلب دلالت دارند که تا زمانی که مال مسروق از خانه که حرز آن مال است خارج نشده است، سرقت تام محسوب نشده و در نتیجه حدّ سرقت قابل اجرا نمی‌باشد. [۱۸، ج ۲، ص ۲۹۸] بنابراین برای اجرای حدّ سرقت بر سارق باید وی اولاً در هتک حرز مشارکت داشته باشد و ثانیاً مالی که خارج نموده است، به حدّ نصاب قطع برسد. در سرقت‌های رایانه‌ای اگر فردی اقدام به هک نمودن یک سیستم امنیتی نماید و شخص دیگری اطلاعات را سرقت نماید، هیچ کدام مشمول اجرای حدّ سرقت نخواهند شد، بلکه اگر فردی به تنهایی و یا با کمک شخص دیگری اقدام به هک یک سیستم امنیتی نموده و پس از آن اقدام به نسخه‌برداری و یا انتقال داده‌ها و اطلاعات کند، در صورت دارا بودن سایر شرایط، مستحق اجرای حدّ سرقت خواهد بود. این شرط در بند «پ» ماده ۲۶۸

قانون مجازات اسلامی، البته بدون در نظر گرفتن قید «به تنهایی یا با کمک دیگری» بیان شده است.

۵-۵. رسیدن ارزش داده‌ها به حد نصاب قطع

به نظر فقهای شیعه سرقت مالی که کمتر از یک چهارم دینار^۱ طلای خالص مسکوک به سکه رایج است، حد قطع ندارد و بنابر نظر صحیح‌تر، تفاوتی نمی‌کند که عین یک چهارم دینار باشد یا هم قیمت آن. [۱۱، ج ۱۳، ص ۱۹۳] و این حد نصاب باید در هر بار سرقت محقق شود. [۷، ص ۱۲۷] دلیل این نظر، روایات متواتر واصله از ائمه اطهار (علیهم‌السلام) می‌باشد، مانند این روایت از امام صادق (علیه‌السلام) که می‌فرماید: «لا یقطع ید السارق إلا فی شیء تبلغ قیمته مجنا وهو ربع دینار؛ یعنی دست سارق قطع نمی‌شود مگر در مالی که به حد نصاب برسد و آن یک چهارم دینار است.» [۱۴، ج ۴، ص ۲۴۰؛ ۲۰، ج ۷، ص ۲۲۱] لذا این مسئله باید در سرقت‌های رایانه‌ای نیز در نظر گرفته شود، زیرا برخی اطلاعات به سرقت رفته ممکن است دارای ارزشی به مراتب کمتر از این مقدار بوده و برخی دیگر از مقدار حد نصاب بیشتر باشند. در دنیای شبکه‌های رایانه‌ای اکثر اطلاعاتی که به صورت رایگان در دسترس عموم نمی‌باشند، ارزش مالی داشته و قابل خرید و فروش می‌باشند و علاوه بر مالکیت معنوی آن‌ها، مبلغی نیز به عنوان بهای دریافت فایل^۲ در نظر گرفته می‌شود. این شرط در قانون مجازات اسلامی، در بند «ج» ماده ۲۶۸ و همچنین مواد ۲۷۴ و ۲۷۵ بیان شده است.

۵-۶. مغضوب نبودن حرز

بنا به نظر فقهای امامیه اگر حرز را از کسی غصب کنند و مالک آن حرز را شکسته و مالی را بدزدد، دست او را قطع نمی‌کنند، چون حرز مال خودش بوده و آن اموال در حقیقت در حرز نبوده و مال را از غیرحرز دزدیده است. [۲۶، ج ۲، ص ۳۸۷] حال اگر فردی از یک سیستم یا شبکه رایانه‌ای که متعلق به خودش می‌باشد و از وی به طرق غیرقانونی سلب دسترسی شده است، داده‌ها و اطلاعات مربوط به دیگری را با استفاده از هک کردن، برداشت یا حذف نماید، با توجه به این‌که حرز متعلق به خود را هک نموده

۱. یک دینار: معادل یک مثقال طلای خالص.

است، سرقت انجام شده توسط وی مستوجب حد نخواهد بود، زیرا شرایط اجرای حد سرقت در مورد وی کامل نمی‌باشد. به این شرط در ماده ۲۷۰ قانون مجازات اسلامی پرداخته شده است: «در صورتی که مکان نگهداری مال از کسی غصب شده باشد، نسبت به وی و کسانی که از طرف او حق دسترسی به آن مکان را دارند، حرز محسوب نمی‌شود.»

۶. نظرات برخی از فقهای معاصر در خصوص سرقت‌های رایانه‌ای

با بررسی نظرات بیان شده توسط فقها، مشاهده می‌شود که می‌توان آن‌ها را به دو گروه تقسیم نمود: گروه اول عده‌ای که قائل به تعزیری بودن سرقت‌های رایانه‌ای هستند و گروه دوم کسانی که اعتقاد به حدی بودن این سرقت‌ها دارند. قائلان به نظریه اول معتقدند که سرقت رایانه‌ای نیز مانند سرقت فیزیکی حرام بوده و در صورت ایجاد ضرر، باعث ضمان است، اما به دلیل عدم حضور فیزیکی، حکم عدم جواز اجرای حد را برای آن صادر کرده‌اند. دلیل این عده، عدم تحقق هتک حرز در سرقت رایانه‌ای است [۲۶، ص ۷۱۴] که این عدم تحقق هتک حرز را به دلیل عدم صدق ید بر ربودن اطلاعات در سرقت رایانه‌ای عنوان می‌کنند [۱، ص ۶۴] و این در حالی است که ید در این‌جا به دلیل وجود جمیع ارکان سرقت، موضوعیت نداشته و عنوان کردن آن در روایات واصله و همچنین نظرات فقها از باب غلبه است، زیرا غالباً برداشتن اموال با دست انجام می‌شود، همان گونه که در بحث خیار مجلس، بیان مجلس از باب غلبه است چون در اغلب موارد افراد جهت انجام معامله نزد یکدیگر نشسته و معامله را انجام می‌دهند، ولی اگر دو نفر در حال قدم زدن معامله نمایند، باز هم مجلس عقد صدق می‌نماید و تا زمانی که از هم جدا نشده‌اند، هر کدام از آن‌ها می‌تواند از خیار مجلس استفاده نماید و نیازی نیست که الزاماً پیش هم نشسته باشند. لذا اگر شخصی قفلی را با دهان بشکنند و با دهان خود مالی را از حرز خارج نماید، باز هم عنوان هتک حرز بر عمل وی صدق می‌نماید، پس چگونه وقتی در فضای فیزیکی شاهد این گونه نمونه‌ها هستیم، در سرقت رایانه‌ای به دلیل عدم وجود ید فیزیکی، می‌توانیم با استناد به عدم صدق ید، حکم به تعزیری بودن نماییم؟ از دیگر سو، قائلان به نظریه دوم بر این عقیده هستند که در سرقت رایانه‌ای، جرم سرقت تحقق پیدا کرده و در صورت وجود همه شرایط، حد قطع بر سارق جاری می‌شود. دلیل این عده بر نظر خود آن است که اولاً تعریف سرقت حدی قابل انطباق بر سرقت رایانه‌ای است و با توجه به اطلاق آیه ۳۸ سوره مائده که در آن دو واژه «السارق و

السارقه» به همان معنای لغوی و عرفی آن‌ها که سرقت اموال دیگران است، تفسیر شده‌اند، می‌توان این آیه را قابل صدق بر هر دو نوع سرقت‌های سنتی و رایانه‌ای دانست و این در حالی است که در تعریف سرقت حدی نیز هیچ قیدی بیان نشده است که بتوان با تمسک به آن سرقت رایانه‌ای را از تحت شمول تعریف خارج نمود. همچنین آن چیزی که در سرقت مورد نهی می‌باشد، نفس و اصل ربایش مال غیر است که این عمل ممکن است به شیوه‌های گوناگون و متعددی صورت گیرد، ولی در اصل عمل سرقت تغییری ایجاد نمی‌شود، یعنی ماهیت جدیدی حادث نمی‌شود، بلکه تنها شیوه تحقق جرم تغییر می‌کند. [۲۶، ص ۷۱۶] و ثانیاً همان گونه که مشاهده شد شرایط سرقت حدی در سرقت سنتی با سرقت رایانه‌ای تعارضی نداشته و همه آن شرایط بر سرقت رایانه‌ای نیز قابل انطباق می‌باشند. لذا به نظر می‌رسد که با توجه به انطباق تعریف سرقت حدی بر سرقت‌های رایانه‌ای و همچنین قابلیت انطباق شرایط لازم برای حد سرقت بر یک سرقت رایانه‌ای، نظر گروه دوم از فقها که قائل به جاری نمودن حد قطع ید بر سارق رایانه‌ای می‌باشد به ثواب نزدیک‌تر بوده و باید در خصوص سرقت‌های رایانه‌ای که دارای جمیع شرایط سرقت حدی می‌باشند، قائل به امکان اجرای حد سرقت باشیم.

۷. نتیجه‌گیری

با جمع‌بندی مطالب ذکر شده، مشاهده می‌شود که میان سرقت رایانه‌ای و سرقت معمول، تفاوت ماهوی وجود نداشته و ارکان و عناصر تشکیل دهنده هر دو یکی بوده و تنها تفاوت میان آن‌ها در محیط وقوع جرم می‌باشد که این تفاوت، مانع از تطبیق شرایط لازم برای اجرای حد قطع ید بر یک سرقت رایانه‌ای نخواهد بود و این مسئله در قانون جرایم رایانه‌ای ایران با وجود ضرورتی که برای آن احساس می‌گردد، تاکنون نادیده انگاشته شده است و می‌بایست نسبت به تدوین مواد قانونی مربوط به آن، در کنار روزآمدسازی مواد موجود در قانون جرایم رایانه‌ای و قانون مجازات اسلامی اقدام نمود تا قوانین موضوعه با توجه به تنوع و گستردگی سرقت‌های رایانه‌ای و وسعت خسارت‌های ناشی از آن‌ها، از بازدارندگی کافی برخوردار شوند که یکی از آن‌ها در نظر گرفتن حد قطع ید برای سرقت‌های رایانه‌ای است که دارای تمامی شرایط اجرای حد می‌باشند و عدم تحقق ید فیزیکی، مانعی برای اجرای حد نخواهد بود، زیرا ید مذکور از باب غلبه بوده و با صرف برداشتن مال دیگری، ید محقق می‌گردد و این همانند بحث

خيار مجلس می‌باشد که قيد مجلس از باب غلبه بوده و در صورت ننشستن متعاملین نزد هم، مثلاً با ايستادن يا قدم زدن نيز يك مجلس بودن صدق می‌نماید و در نتیجه هر کدام از آنها تا قبل از تفرق می‌توانند خيار مجلس را اعمال کنند و حتی در معاملات از راه‌دور نيز عده‌ای قائل به خيار مجلس می‌باشند و صرف ارتباط الکترونیکی میان متعاملین را در حکم یک مجلس بودن می‌دانند.

منابع

- [۱] ایزدی فرد، علی‌اکبر؛ پیردهی حاجی کلا، علی (۱۳۸۹). سرقت اینترنتی: حدی یا تعزیری؟ مطالعات اسلامی: فقه و اصول، سال ۴۲، شماره ۸۴/۱، بهار و تابستان ۱۳۸۹، ص ۴۵-۶۸.
- [۲] باستانی، برومند (۱۳۸۳). جرائم کامپیوتری و اینترنتی جلوه‌ای نوین از بزهکاری. تهران، بهنامی.
- [۳] بای، حسین‌علی؛ پورقهرمانی، بابک (۱۳۸۸). بررسی فقهی حقوقی جرایم رایانه‌ای. قم، دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، معاونت پژوهش، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
- [۴] بروجردی، سیدحسین (۱۳۸۷). جامع الاحادیث الشیعه. تهران، فرهنگ سبز.
- [۵] حرّالعاملی، محمد بن الحسن (۱۴۱۶). تفصیل وسائل الشیعه إلى تحصیل مسائل الشریعه. چاپ دوم، قم، آل البيت (علیهم السلام) لإحياء التراث.
- [۶] حضرتی شاهین‌دژ، صمد (۱۳۹۱). ماهیت فقهی و حقوقی سرقت الکترونیکی. ماهنامه کانون. اردیبهشت ماه، شماره ۱۲۸، ص ۷۵-۹۳.
- [۷] خلیلی، حمزه (۱۳۹۰). چگونگی مجازات سرقت. قم، ابتکار دانش.
- [۸] خمینی، امام روح‌الله (۱۳۸۶). تحریرالوسیله. ترجمه سید محمدباقر موسوی همدانی، چاپ دوم، قم، دارالعلم.
- [۹] سالاری، مهدی (۱۳۸۹). سرقت تعزیری و رایانه‌ای. تهران، میزان.
- [۱۰] شاهمرادی، خیرالله (۱۳۹۱). بررسی جرم سرقت رایانه‌ای و تطبیق آن با سرقت سنتی در نظام حقوقی ایران. دانشگاه قم، مرکز آموزش الکترونیکی.
- [۱۱] شهید ثانی، زین‌الدین بن علی (۱۳۸۵). الروضه البهیة فی شرح اللمعه الدمشقیة. قم، داوری.
- [۱۲] صدوق، محمد بن علی (۱۴۰۴). من لایحضره الفقیه. چاپ دوم، قم، جامعه مدرسین حوزه علمیه.
- [۱۳] طریحی، فخرالدین بن محمد (۱۴۰۳). مجمع‌البحرین. چاپ دوم، بیروت، مؤسسه الوفاء.
- [۱۴] طوسی، محمد بن الحسن (۱۳۹۰). التبیان فی تفسیر القرآن. بیروت، دارالاحیاء التراث العربی.
- [۱۵] طوسی، محمد بن الحسن (۱۴۲۸). المبسوط فی فقه الامامیه. چاپ چهارم، تهران، المکتبه المرتضویه لاحیاء الآثار الجعفریه.
- [۱۶] طوسی، محمد بن حسن (۱۴۰۰). النهایه فی مجرد الفقه و الفتوی. چاپ دوم، بیروت، دارالکتاب العربی.
- [۱۷] علامه‌حلی، حسن (۱۴۱۳). قواعد الاحکام فی معرفه الحلال و الحرام. قم، نشر اسلامی.
- [۱۸] فتحی، حجت‌الله (۱۳۹۳). شرح مبسوط قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ (حدود). قم، مؤسسه دایره المعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل‌بیت(ع).

- [۱۹] فیومی، احمد بن محمد (۱۳۷۴). مصباح المنیر. قم، منشورات دارالرضی.
- [۲۰] کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۶۷). الفروع من الکافی. چاپ دوم، تهران، دارالکتب الاسلامیه.
- [۲۱] گلدوزیان، ایرج (۱۳۸۴). بایسته‌های حقوق جزای عمومی، چاپ دوازدهم، تهران، میزان.
- [۲۲] مجلسی، محمد تقی (۱۴۰۳). بحار الانوار. بیروت، دارالاحیاء التراث العربی.
- [۲۳] محمدنسل، غلامرضا (۱۳۹۲). حقوق جزای اختصاصی جرایم رایانه‌ای در ایران. تهران، میزان.
- [۲۴] معین، محمد (۱۳۷۷). فرهنگ فارسی. چاپ دوازدهم، تهران، امیرکبیر.
- [۲۵] موسوی، روح‌الله؛ قربانی، حبیب (۱۳۸۹). سرقت‌های اینترنتی: عدالت در حد است یا تعزیر؟ مجموعه مقالات اولین همایش ملی فقه و مسائل مستحدثه (نوظهور). ساری، مرکز انتشارات توسعه علوم، ص ۷۰۹-۷۲۲.
- [۲۶] نجفی، محمد حسن (۱۳۹۰). جواهر الکلام. ترجمه اکبر نایب زاده، تهران، خرسندی.

